

Examen VWO

2021

tijdvak 1
donderdag 20 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 24 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 47 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Onzinwerk

Een van de eerste vragen die mensen stellen als ze elkaar leren kennen is: wat doe je voor werk? We definiëren onszelf vaak in termen van ons werk.

Volgens onderzoeker David Graeber bestaat een belangrijk deel van het werk van veel mensen echter uit bullshit, onzin. Hij geeft het voorbeeld van Kurt die wordt ingeschakeld bij verhuizingen van het Duitse leger. Voor het verhuizen van computerapparatuur huurt het leger een IT-bedrijf in. Het IT-bedrijf geeft de opdracht aan een logistiek bedrijf. En dat logistiek bedrijf schakelt vervolgens weer een personeelsbedrijf in. Dat personeelsbedrijf stuurt Kurt om een computer te verplaatsen:

tekst 1

Ik krijg een e-mail: “Kom op tijdstip B naar barak C.” Ik rijd naar de barakken, ik laat de coördinator weten dat ik ben aangekomen, vul een formulier in, koppel de computer los, stop de computer in een doos, plak de doos dicht, vraag iemand van logistiek om de doos naar de kamer verderop te dragen, maak de doos weer open, vul nog een formulier in, sluit de computer aan, bel de coördinator om door te geven hoelang ik er werk aan heb gehad, laat enkele mensen de boel aftekenen, stuur alle paperassen naar de coördinator en word betaald.

bron: David Graeber – Bullshit Jobs – 2018

- 2p 1 Tekst 1 gaat over arbeidsdeling. Adam Smith is hier voorstander van. Leg met een voorbeeld uit dat Smith voorstander is van arbeidsdeling. Leg vervolgens met tekst 1 uit wat volgens Smith het negatieve gevolg is van verregaande arbeidsdeling.

Veel mensen halen de betekenis van hun werk uit de mogelijkheid om zichzelf te kunnen ontplooien. Graeber definieert onzinwerk als ‘een vorm van betaald werk waarvan de werknemer het bestaan niet kan rechtvaardigen’.

Neem bijvoorbeeld Lilian die ‘Digital Product Project Manager’ is. Doordat haar leidinggevende niet goed heeft nagedacht over Lilians functie, heeft zij bijna niets te doen. Lilian vindt haar werk demotiverend, ze zou haar talenten het liefst via haar werk verder ontplooien maar dat kan niet in een baan waarin ze niets te doen heeft en zelfs haar baas niet goed weet wat haar functie inhoudt.

Voor Lilian is werk betekenisvol als je daarin jezelf kunt ontplooiën.
Volgens Georg Hegels opvatting van arbeid is individuele zelfontplooiing niet voldoende voor betekenisvol werk.

- 2p **2** Leg Hegels kritiek op de atomaire vrijheidsopvatting uit.
Leg vervolgens met Hegels opvatting van arbeid uit dat individuele zelfontplooiing volgens Hegel niet voldoende is voor betekenisvol werk.

Graeber stelt dat we ons tegenwoordig een leven zonder werk nauwelijks kunnen voorstellen. We doen liever zinloos werk dan geen werk.
De huidige maatschappelijke waardering van betaald werk is niet altijd zo geweest. In Plato's ideale staat bijvoorbeeld is werk geen doel op zich.

- 2p **3** Leg uit wat bij Plato het verband is tussen de ideale staat en de driedeling van de ziel.
Leg vervolgens uit dat werk in Plato's ideale staat geen doel op zich is.

Volgens socioloog Max Weber verandert de waardering van werk ingrijpend met de opkomst van het protestantisme. Hij legt een rechtstreeks verband tussen de opkomst van het protestantisme en het ontstaan van het moderne kapitalisme.

Webers stelling is: het moderne kapitalisme, waarin het op rationele wijze najagen van winst centraal staat, is mogelijk geworden door het protestantisme, dat een opvatting van werk als roeping of plicht combineert met een afkeer van overbodige luxe.

- 3p **4** Leg uit dat de opkomst van het protestantisme gepaard gaat met:
– een verinnerlijking van de moraal en
– een nadruk op plicht.

Geef vervolgens een argument voor Webers stelling dat het moderne kapitalisme mogelijk is geworden door het protestantisme.

Volgens Graeber werkt de protestantse visie op arbeid nog steeds door in onze huidige waardering van werk. We zien werk of arbeid namelijk als tegenovergesteld aan spel. Alle activiteit die je doet voor je eigen plezier is dan 'spel'. Terwijl 'arbeid' vaak een lastige en herhalende activiteit is, die je niet omwille van het uitvoeren van die activiteit zelf verricht, maar om iets anders te bereiken.

Hannah Arendt maakt een onderscheid tussen arbeiden, werken en handelen.

- 3p **5** Geef Arendts onderscheid tussen arbeiden, werken en handelen weer.
Leg vervolgens uit dat Graeber aansluit bij Arendts opvatting over de rol van arbeid en spel in de moderne consumptiesamenleving.
Leg ten slotte uit of Arendts lage waardering van arbeid, ten opzichte van handelen, beter aansluit bij het protestantisme of bij de klassieke oudheid.

Graeber is van mening dat veel werk in de afgelopen jaren minder zinvol is geworden, doordat er wordt aangestuurd op efficiëntie en meetbare resultaten. Neem het voorbeeld van een postbode die jarenlang de post bezorgde in het dorp Oude Ade:

tekst 2

De adressering in meisjeshandschrift luidde niet meer dan: "Oma, Oude Ade", maar het was postbode Ton Plugge zijn eer te na om de ansichtkaart als onbestelbaar ter zijde te leggen. "Het was tegen Kerstmis. Ik dacht: ik mag zo'n meissie toch niet teleurstellen? Dus ik vraag de mevrouw van het dorpswinkeltje: welke oma zou dat kunnen wezen? Ze gaf me vier mogelijke adressen. En ja, één ervan was raak! Da's zo mooi hè, als dat lukt." Hij denkt niet dat oma in Oude Ade haar ansicht nu nog bezorgd zou krijgen. "Daar hebben die gasten tegenwoordig helemaal de tijd niet voor, joh, om zo'n adres op te snorren. Ze krijgen twee uur per dag of zo uitbetaald en dan moeten ze het hele zwikkie hebben afgewerkt. Da's krap, hoor. Het moet allemaal snel. Vlug, vlug, want tijd kost geld."

bron: De Groene Amsterdammer – 'Wie meet mag het zeggen' – 2018

Joan Tronto bekritiseert de invloed die het denken in termen van efficiëntie heeft voor de publieke sfeer.

- 1p 6 Geef met Tronto's opvatting over zorg een argument dat de manier waarop postbodes tegenwoordig moeten werken, leidt tot verschraving van de publieke sfeer.

Graeber betoogt dat we anders moeten gaan kijken naar werk om de woekering van onzinwerk tegen te gaan. De nadruk op efficiëntie en meetbaarheid gaat samen met allerlei procedures en protocollen die door werknemers als onzinnig worden ervaren.

Mensen zijn volgens Graeber in de eerste plaats gericht op de maatschappelijke waarde van werk: we zijn van nature empathische wezens die iets willen betekenen voor anderen.

In dit verband kun je het filosofisch onderscheid maken tussen doelgericht handelen en waardegericht handelen.

- 2p 7 Leg dit onderscheid uit met Graebers opvatting van zinvol werk. Beargumenteer vervolgens met tekst 2 of de maatschappelijke waarde van werk volgens jou onderdeel kan zijn van de vrije markt.

Opgave 2 Massatoerisme

Maya Bay was een ongerepte baai op een onbewoond Thais eiland, totdat daar in 2000 de film 'The Beach' met Leonardo DiCaprio werd opgenomen. Vanaf dat moment werd het witte strand aan de helblauwe oceaan (linker foto) een populaire toeristische attractie voor 'rustzoekers' met gehuurde motorbootjes (rechter foto).

Massatoerisme heeft schadelijke gevolgen voor het milieu, bijvoorbeeld door het vele afval dat toeristen achterlaten of door massaal gebruik van vervoermiddelen.

Deze problemen zijn volgens sommigen het gevolg van ons wereldbeeld. Martin Heidegger analyseert in dit verband de opkomst van de moderne techniek, onder andere met het begrip 'gestel'. Volgens Heidegger draagt het wezen van moderne techniek drie gevaren in zich.

- 2p **8** Leg met de rechter foto van Maya Bay Heideggers begrip 'gestel' uit. Leg vervolgens met het verschil tussen beide foto's uit welk gevaar er volgens Heidegger schuilt in het 'gestel'.

Bruno Latour heeft met betrekking tot het milieudebat nagedacht over de verhouding tussen mens en wereld. De mens staat volgens hem bij een natuurervaring niet als een subject tegenover een objectieve natuur. Hij bekritiseert het moderne subject-objectschema en bepleit een radicaal-empirische interpretatie van ervaring.

De natuurervaring in Maya Bay is sterk veranderd door de opkomst van het massatoerisme.

- 2p **9** Leg Latours radicaal-empirische interpretatie van ervaring uit met zijn kritiek op het moderne subject-objectschema. Beargumenteer vervolgens met het voorbeeld van de natuurervaring in Maya Bay of jij Latours radicaal empirisme een goed alternatief vindt voor het moderne subject-objectschema.

Toeristen gaan natuurlijk niet alleen op reis om natuurervaringen op te doen. Sommige toeristen bezoeken culturele hoogtepunten, andere gaan vooral op reis om te feesten. De Romeinse stoïcijn Seneca dacht tweeduizend jaar geleden het volgende over reizen:

tekst 3

Reizen zal je niet beter en evenmin gezonder maken. Wat voor nut heeft het reizen op zich iemand ooit kunnen brengen? Het tempert de genotzucht niet, toemt de begeerte niet in, houdt driftbuien niet tegen, kalmeert onbeteugelde seksuele impulsen niet, kortom het bevrijdt de geest van geen enkele kwaal. Wat voor zin heeft het zeeën over te steken en telkens andere steden te zien? Als je wilt ontsnappen aan wat je bedrukt, moet je niet ergens anders zijn, maar iemand anders.

bron: Seneca, Brieven aan Lucilius

1p 10 Leg uit dat reizen volgens tekst 3 niet tot apatheia kan leiden.

Volgens Sigmund Freud zou het consumeren van toeristische reizen ook anders geïnterpreteerd kunnen worden dan Seneca stelt in tekst 3. Freuds opvatting is dat consumptiegedrag een manifestatie van onbewuste passies kan zijn.

1p 11 Beargumenteer met een voorbeeld van een toeristische reis of jij het eens bent met deze opvatting van Freud.

Welke reden mensen ook hebben om te reizen, toerisme is onderdeel van de vrije markt. Met een budgetmaatschappij als Ryanair kan je voor een paar tientjes de halve wereld overvliegen. Voor beenruimte, extra bagage en consumpties moet je bijbetalen. De CEO van Ryanair staat bekend om uitspraken als: "Het liefst laat ik passagiers betalen voor de wc" en "Zodra het kan, verkoop ik staanplaatsen."

Om zo veel mogelijk winst te behalen krijgen piloten van Ryanair gemiddeld een derde minder salaris dan bij andere vliegmaatschappijen. Dit businessmodel levert af en toe personeelsstakingen op, maar Ryanair behaalt de grootste winst van alle budgetmaatschappijen in Europa. Alasdair MacIntyre onderscheidt 'praktijken' van 'instituties'. In dit geval is vliegtoerisme een praktijk en het bedrijf Ryanair een institutie. MacIntyre maakt ook een onderscheid tussen interne en externe goederen. Daarbij speelt de deugd een cruciale rol.

3p 12 Geef met MacIntyres onderscheid tussen interne en externe goederen weer wat hij verstaat onder een praktijk.
Leg vervolgens met het voorbeeld van Ryanair uit dat volgens MacIntyre de praktijk van het vliegtoerisme:

- zonder instituties **niet** kan bestaan, maar
- zonder deugden **wel** door instituties gecorrumpeerd kan worden.

Een van de redenen voor personeelstakingen bij Ryanair is een conflict over het personeelsbeleid. Ryanair hanteert het Ierse arbeidsrecht, ook als personeel bijvoorbeeld in Nederland woont en werkt.

Daarmee vermijdt Ryanair de strengere Nederlandse regels bij ontslag en overplaatsing. Nederlandse vakbonden dringen bij Ryanair aan op een menselijker personeelsbeleid, zodat personeel niet verplicht kan worden tot overplaatsing naar het buitenland, waardoor een heel gezin moet verhuizen. Ondanks de stakingen steunen aandeelhouders het businessmodel dat Ryanair hanteert.

Het Angelsaksische en het Rijnlandse model zijn twee varianten van het idee van de vrije markt.

- 1p **13** Leg met het onderscheid tussen recht en moraal uit of Ryanair eerder aansluit bij het Angelsaksische of bij het Rijnlandse model.

De discussie over de arbeidsrechten van het Ryanair-personeel laat zien dat instituties met elkaar samenhangen.

- 1p **14** Geef met dit voorbeeld een argument voor de opvatting dat samenhang tussen instituties het goede leven voor Ryanair-personeel weliswaar mogelijk maakt, maar ook ondermijnt.

Door budgetmaatschappijen kunnen mensen met lagere inkomens tegenwoordig een vliegticket betalen. Het idee leeft dat vliegen voor iedereen beschikbaar moet zijn. Dit idee is een uitdrukking van de ideologische gedachte van maximale keuzevrijheid voor iedereen. Karl Marx heeft kritiek op instituties.

- 2p **15** Geef weer wat Marx' onderscheid tussen 'onderbouw' en 'bovenbouw' inhoudt.

Leg vervolgens Marx' kritiek op instituties uit met het begrip 'vals bewustzijn' en het idee 'vliegen moet voor iedereen beschikbaar zijn'.

Een andere speler in het hedendaagse massatoerisme is Airbnb. Naast onderdak bij mensen thuis worden op dit platform ook 'ervaringen' verkocht. Zo kan je met een lokale historicus tijdens een wandeling door Brugge een indruk krijgen van de geschiedenis van deze stad of in Barcelona met een fotograaf foto's maken in hippie-stijl om het motto van love, peace en happiness te ervaren.

De marketeers Pine & Gilmore hebben deze nadruk op belevenissen beschreven als de 'transformatie-economie'.

De transformatie-economie heeft twee tegengestelde implicaties.

- 2p **16** Geef beide implicaties weer.
Beargumenteer met een afweging van beide implicaties en het voorbeeld van Airbnb-ervaringen of de transformatie-economie volgens jou bijdraagt aan het goede leven.

In grote steden als Amsterdam werd gediscussieerd of de verhuur via Airbnb beperkt moest worden. De hoeveelheid toeristen maakt de stad steeds minder leefbaar voor de Amsterdammers zelf, zo vinden veel mensen. Toeristen geven overlast met hun luidruchtige gedrag door bierfietsen, ratelende rolkoffers en drugsgebruik.

Bovendien hebben veel Amsterdammers geen echte burens meer door alle Airbnb-huizen en gaat de sociale binding in een buurt verloren; ook omdat plaatselijke groenteboeren en slaggers plaatsmaken voor coffeeshops en ijssalons. Aan de andere kant kunnen Amsterdammers die hun huizen via Airbnb verhuren flink bijverdienen. Een gemiddeld appartement levert al gauw 130 euro per nacht op.

2p 17 Beargumenteer of Airbnb volgens jou de vrijheid van het individu ondermijnt, met:

- het begrip 'begrenzing van de markt' en
- een holistisch vrijheidsbegrip.

Opgave 3 Niet alles is te koop

Marktwerking lijkt soms zo ver te gaan dat mensen het idee kunnen krijgen dat alles te koop is. Volgens de Amerikaanse filosoof Michael Sandel is het echter gevaarlijk als de vrije markt een praktijk overneemt die daarvoor niet commercieel was.

Een van de gevaren komt naar voren in het 'corruptieargument'.

Neem het volgende voorbeeld van een markt in orgaanhandel waarin een boer uit de derde wereld zijn nier kan verkopen om met het geld zijn hongerende gezin eten te geven.

tekst 4

Laten we nog eens naar nieren kijken. Behoren nieren eigenlijk wel gekocht of verkocht te worden?

Mensen vinden dat zulke markten een vernederende, objectiverende opvatting van de menselijke persoon in de hand werken, alsof een mens niet meer is dan een verzameling reserveonderdelen.

naar: Michael Sandel – Niet alles is te koop – 2012

Sandels corruptieargument in tekst 4 lijkt op Marx' bezwaar tegen de vrije markt.

- 2p **18** Leg met het begrip 'kapitaal' de kritiek van Marx op de vrije markt uit. Leg vervolgens uit in welk opzicht deze kritiek lijkt op het corruptieargument uit tekst 4.

Naast het corruptieargument geeft Sandel ook het eerlijkheidsargument: de vrije markt werkt oneerlijke situaties in de hand.

In het voorbeeld van de orgaanhandel verkoopt de boer zijn nier niet in vrijheid. Door zijn extreme armoede wordt hij in zekere zin gedwongen tot deze keuze. De vrije markt werkt volgens het eerlijkheidsargument dus in de hand dat de boer wordt uitgebuit.

Hoewel verdedigers van het liberalisme groot voorstanders zijn van de vrije markt, zal een liberaal als John Locke het er niet mee eens zijn dat het liberale gedachtegoed zou leiden tot praktijken als orgaanhandel.

- 3p **19** Geef weer:
- wat Lockes begrip 'natuurwet' inhoudt, en
 - wat Lockes ideeën van de natuurtoestand en de staat inhouden.
- Leg vervolgens met het voorbeeld van de orgaanhandel uit dat Locke het eerlijkheidsargument van Sandel zou verwerpen.

Vanuit een neoklassiek ideaal zijn de gevolgen van een vrije markt uiteindelijk helemaal niet zo schadelijk als Sandel beweert.

3p 20 Leg uit dat volgens de neoklassieke opvatting hebzucht en egoïsme goed zijn voor de samenleving als geheel.

Beargumenteer vervolgens of deze nadruk op hebzucht en egoïsme volgens jou bevorderlijk is voor het goede leven, met:

- het contrast tussen liberalisme en communitarisme en
- het voorbeeld van de nierhandel.

Sandel merkt op dat marktwerking niet alleen in mondiale problemen als orgaanhandel voorkomt. Het komt ook voor bij de handel in oorspronkelijk gratis kaartjes voor de theatervoorstelling 'Shakespeare in the Park':

tekst 5

Elke zomer geeft het Public Theater in New York in Central Park gratis openluchtvoorstellingen van een toneelstuk van Shakespeare. De toegangskaarten voor de avondvoorstelling zijn vanaf 13:00 uur verkrijgbaar. Urenlang staan mensen in de rij. De *New York Daily* berichtte dat dit aanleiding gaf tot nijvere handel – er stonden mensen in de rij om kaartjes te bemachtigen voor anderen die bereid waren daarvoor te betalen. In ruil voor het langdurig in de rij staan brachten ze hun drukbezette klanten maar liefst € 110 per kaartje voor de gratis voorstelling in rekening.

bron: Michael Sandel – Niet alles is te koop – 2012

Veel mensen vinden wachten vervelend en willen dat vermijden. Volgens Sandel ondermijnt de marktwerking hier de deugd geduld.

2p 21 Leg met het begrip 'deugd' uit dat Aristoteles het kopen van de kaartjes zoals in tekst 5 zou afkeuren.

Leg vervolgens uit dat geluk (eudaimonia) samenvalt met het goede voor zichzelf en de gemeenschap.

Het mechanisme van marktwerking speelt ook een rol in het onderwijs. Op een aantal scholen in Chicago kregen leerlingen van 14 jaar geld voor goede schoolresultaten. De beste leerling verdiende in een jaar € 1.875. Leerlingen geld geven voor schoolresultaten leidt tot de discussie of ze daardoor wel behandeld worden als autonome individuen.

2p 22 Leg met Benthams nutsprincipe uit dat de leerlingen in Chicago worden benaderd als calculerende consumenten.

Beargumenteer vervolgens of de beloningen volgens jou bijdragen aan de individuele autonomie van de leerlingen.

Door de stimuleringsmaatregel in de vorm van een geldbeloning ontstond op de scholen een imago-effect waardoor leerprestaties belangrijker of zelfs 'cool' gevonden werden. Maar de prestatiedruk werd daardoor ook hoger.

In die prestatiedruk schuilt een paradox: de vrijheid om jezelf te verwerkelijken in de vrije markt lijkt die vrijheid te ondermijnen.

1p **23** Leg deze paradox uit met het voorbeeld van de prestatiebeloning.

Sommige leerlingen lijden onder de prestatiedruk. Voor de leerlingen in de scholen met een beloningssysteem is het belangrijk om hier goed mee om te gaan.

Volgens Martha Nussbaum is het goede van de mens breekbaar. We hebben volgens haar twee strategieën om met die kwetsbaarheid of breekbaarheid om te gaan: immuniseren of erkennen.

2p **24** Leg het verschil tussen beide strategieën uit.

Beargumenteer vervolgens welke van de twee strategieën deze leerlingen volgens jou het best kunnen volgen.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.